

УДК 33(091):332.1(4+477)

О.Ю. Снігова

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНА ҐЕНЕЗА СТРУКТУРНИХ ДИСПРОПОРЦІЙ ЕКОНОМІКИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті розглянуто історико-економічні чинники виникнення та розвитку структурних диспропорцій економіки східних регіонів України. Визначено історичні та економічні передумови закріплення регіональної спеціалізації продуктивних сил регіонів Сходу України та перетворення цих регіонів на старопромислові.

Ключові слова: старопромислові регіони, структурні диспропорції, історичний процес, економічні передумови.

Постановка проблеми. Проблеми структурної трансформації економіки старопромислових регіонів України в умовах формування в Україні нової регіональної та промислової політики є одними з ключових в практичній площині при формуванні державної політики. Проте неусвідомлення історико-економічних передумов, закономірностей їх формування та розвитку ускладнює пошук дієвих механізмів подолання структурних диспропорцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років спостерігається активізація досліджень проблематики старопромислових регіонів. Дослідження вітчизняних та закордонних науковців стосуються, передусім, виявлення особливостей розміщення продуктивних сил у цих регіонах (Татаркін О.), оцінки тенденцій (Хаджинов І., Федулова С.) та пошуку стратегій їх збалансованого розвитку (Підгрушній Г., Руденко Л.). В історико-економічному аспекті найбільш дослідженими виявилися питання впливу іноземних інвестицій на становлення та розвиток Донбасу та Придніпров'я як індустріальних регіонів (Довжук І., Фурман С.) та виявлення особливостей індустріалізації цих територій (Кульчицький С., Михненко А.). Проблеми комплексного дослідження історико-економічних чинників виникнення та розвитку регіонів Сходу України як регіонів про-

мислової спеціалізації та передумов формування структурних диспропорцій їхньої економіки залишаються поза межами наукових досліджень.

Метою статті є дослідження історико-економічних передумов виникнення і розвитку структурних диспропорцій економіки регіонів Сходу України та перетворення їх на старопромислові.

Виклад результатів досліджень. Першим кроком промислового освоєння території Східної України, на яких розташовані сучасні старопромислові регіони (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська області), стає видобуток кам'яної солі на території нинішньої Донецької області, де на початку XVIII ст. на базі державних солеварень будуються перші солеварні заводи (Бахмутський і Торський). Повільнішими темпами відбувається промисловий розвиток території сучасної Дніпропетровської області, де наприкінці XVIII ст. виникають перші підприємства з обробки мінеральної сировини (поташні, селітрові, купоросні заводи, кузні), проте найбільш розвиненими залишаються галузі легкої та харчової промисловості (салотопні, шкіряні заводи, суконні фабрики тощо).

Зростаюча потреба Російської імперії, до складу якої на той період входили регіони Сходу України, у господарському освоєнні нових земель Азовського та Чорноморського узбережжя, оборонні потреби, а також об'єктивні світові процеси формування індустріального суспільства обумовили активізацію промислового освоєння земель.

Перспективи промислового розвитку територій сучасних старопромислових регіонів України було закладено відкриттям покладів кам'яного вугілля (початок XVIII ст.). Основні події, пов'язані з їх відкриттям, мали місце на території сучасних Луганської та Донецької областей. Було розпочато промислову розробку вугільних покладів, що виходили на поверхню. Проте тривалий час після відкриття родовищ вугілля його промислове використання не виходило за межі задоволення потреб солеваріння та ковальської справи і, незважаючи на перспективні запаси вугілля на території сучасних Донецької та Луганської областей, основним гірничодобувним районом тривалий час залишалася північ Донецької області.

Промислове освоєння східних регіонів України починається лише з проведення наприкінці XVIII ст. (у 1790–1792 рр.) ціле-

спрямованих геологічних досліджень. Їхні результати, що вказували на ознаки покладів кам'яного вугілля та залізних руд, надали можливість активізувати геологорозвідувальну роботу і здійснювати практичну діяльність щодо вибору місця побудови перших шахт, рудників та металургійних підприємств на Сході України.

З метою визначення перспектив організації промислової гірничо-металургійної діяльності на території сучасної Луганської області (1794 р.) було проведено уточнюючі дослідження з оцінки вугільних та залізородних родовищ, визначення наявності ресурсів, необхідних для будівництва та здійснення виробничих процесів в металургійній промисловості. За результатами цих досліджень розпочато роботи з будівництва першої в Україні вугільної шахти штольневого типу (1796 р.) та копальні для видобутку залізної руди (1799 р.), а також започатковано роботи з проектування металургійного заводу (1795–1807 рр.) [1].

Саме будівництво Луганського ливарного заводу стає рушійною силою інтенсифікації індустріального освоєння територій Сходу України на початку XIX ст. – зростаючі потреби у ресурсному забезпеченні виробничого процесу сприяли проведенню подальших геологорозвідувальних робіт на території сучасних Донецької та Луганської областей та прилеглих до них територіях. Проте економічний розвиток регіону після будівництва Луганського ливарного заводу тривалий термін стримується низкою чинників, серед яких – природно-ресурсні (незадовільна якість рудної сировини), економічні (обмежені транспортні можливості) та суспільно-політичні (збереження кріпосного права).

Усунення обмежуючих чинників у другій половині XIX ст. відбувалось поступово на тлі розвитку капіталістичних відносин. Проте лише з відкриттям залізородних родовищ Криворізького басейну (1870-і роки) та започаткуванням розробки залізної руди на Саксаганському руднику (1881 р.), Схід України починає перетворюватися на потужний гірничо-металургійний центр, промисловий розвиток якого супроводжувався інтенсивним залізничним будівництвом.

Активізація будівництва мережі залізниць, що виходить з потреб зростаючої промисловості, перетворює на кінець XIX ст. сучасні Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку та Луганську області на один з найрозвинутіших за транспортними

можливостями регіонів Європи і стає локомотивом їх індустріального розвитку. Слід зазначити, що всі структурні перетворення економіки східних регіонів України кінця XIX – початку XX ст. спиралися на світові тенденції економічного розвитку, сформовані на засадах промислової революції, та на конкурентні переваги індустріального суспільства, якими володіли саме регіони Сходу України – природно-ресурсний потенціал, дешева робоча сила, вигідне географічне положення, споживчий сегмент, орієнтований на масовий попит промислової продукції, зростаючий внутрішній ринок збуту, тощо.

По розв'язанні транспортних проблем ці переваги стали підставою для нарощування індустріального потенціалу східних регіонів України та здійснення промислового розвитку з опорою на металургійну та вугільну промисловості. В цей період нові стимули отримують металургійна та металообробна галузі, зростає попит на вугілля як основний паливний ресурс індустріального суспільства та руду. На кінець XIX ст. на сировинній базі Криворізького та Донецького басейнів у Катеринославській губернії відкрито металургійний завод (сучасне м. Донецьк), а трохи згодом розпочато будівництво металургійних заводів у Подніпров'ї: в Олександрійську (Запоріжжя), Катеринославі (Дніпро), Кам'янському, вводяться в дію виробничі потужності Луганського машинобудівного заводу.

Цей період супроводжується зростанням кількості шахт із видобутку кам'яного вугілля (на території сучасної Донецької та Луганської областей), відновлюється видобуток бурого вугілля (1868 р.) в Дніпровському буро-вугільному басейні (територія сучасної Дніпровської області), починають розроблятися Микитівське ртутне (1886 р.) і Нікопольське марганцеве (1883 р.) родовища, зростає кількість рудників значної потужності (сучасні Донецька, Дніпровська та Запорізька області). На початку XX ст. у Донбасі починає розвиватися коксохімічна промисловість та будуються Горлівський, Макіївський, Єнакіївський та Краматорський коксохімічні заводи. Розвиток промисловості обумовив реформування системи освіти з акцентом на отриманні професійних знань та навичок.

Тож на початок XX ст. Східна Україна перетворилась на потужну паливно-енергетичну та металургійну базу, де здійснювався видобуток майже 70% промислової сировини, в т.ч.

близько 60% залізної руди та 2/3 вугілля; вироблялось близько чверті паровозів; понад половину сільськогосподарських машин; понад 50% чавуну та майже 50% заліза і сталі від загальноросійського обсягу. Індустріальний потенціал, сформований у цей період, заклав основи майбутнього промислового розвитку східних регіонів України з визначенням та закріпленням регіональної спеціалізації, збереженої донині.

Беззаперечний вплив на становлення та розвиток промисловості регіонів Сходу України мав іноземний капітал. Чітке усвідомлення необхідності структурної перебудови економіки на засадах індустріалізації на межі ХІХ–ХХ ст. обумовило формування економічної політики, спрямованої на залучення інвестицій у розвиток цих регіонів. Наявність значного обсягу вільних капіталів у закордонних інвесторів разом з привабливими умовами інвестиційної діяльності та вищою за середню по галузі у світовій економіці нормою прибутку у важкій промисловості на Сході України забезпечили домінування в економіці цих регіонів іноземного капіталу – бельгійського, німецького, англійського та французького. Зацікавленість закордонних інвесторів посилювалась наявністю в східних регіонах України ресурсного потенціалу, що створював конкурентні переваги в індустріальному суспільстві, та чіткою визначеністю галузевої спрямованості розвитку цих регіонів [2].

Найбільша концентрація іноземного капіталу на той період простежувалась у вугільній промисловості (майже 65%) та в металургійній галузі (близько 90% загального обсягу іноземних інвестицій). Але важливу роль іноземні інвестиції відігравали також в процесі формування ринкової та соціальної інфраструктури та розвитку суміжних галузей (залізничного транспорту, міського господарства, страхування, організації безпеки виробництва та ін.), розвиток яких на той час стає необхідною умовою ефективного індустріального розвитку [3; 4]. Саме на підставах залучення в економіку регіонів Сходу України закордонних інвестицій стає можливим трансфер технологій та світового досвіду організації промислової діяльності і трудового процесу, переміщення кваліфікованих кадрів, які прискорюють процес індустріалізації Сходу України.

Тож, незважаючи на наздоганяючий характер індустріального розвитку, це забезпечило перетворення східних регіонів

України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на один з головних промислових районів Європи шляхом модернізації промислового виробництва; зростання енергоозброєності підприємств (у 42 рази вище, ніж на Уралі); зростання продуктивності праці; формування соціально-трудових відносин; впровадження апробованих в європейських країнах форм організації виробництва, тощо. Проте забезпечення випереджаючих темпів розвитку промисловості в цих регіонах по відношенню до інших регіонів країни та надмірна концентрація капіталу в галузях спеціалізації східних регіонів (металургійній, вугільній та залізничній) обумовили посилення регіональної спеціалізації і виникнення структурних диспропорцій економіки на Сході України.

Перша світова й громадянська війни спричинили вкрай важке становище в усіх галузях економіки Сходу України. У 20-х роках ХХ ст. внаслідок руйнувань у непридатному для використання стані знаходилось близько 60% виробничих потужностей промисловості та транспорту, було майже знищено трудовий потенціал регіонів. Подолання наслідків воєнних дій здійснювалось на засадах нової економічної політики (НЕП), яка вимагала реорганізації системи управління в промисловості та запровадження нових механізмів залучення робочої сили (трудова мобілізація).

У цей період було запроваджено об'єднання неоднорідних промислових об'єктів у комбінати-трести, на які покладалось завдання підвищення ефективності роботи конкретних підприємств за рахунок зменшення собівартості їхньої виробничої діяльності у конкретному виробничому ланцюгу та збільшення обсягів виробництва. Згідно з визначеними тенденціями були створені промислові об'єднання – «Донсталь», «Хімвугілля» (сучасна Донецька область), «Півден-маш» (Луганська область), «Південнорудний трест» та трест «Руда» (Дніпровська область), які відбивали промислову спеціалізацію регіонів, сформовану за підтримки держави. Такий підхід забезпечив суттєве зростання виробництва, надав можливість Сходу України забезпечувати в залежності від галузевої спрямованості від 20 до 70% потреб внутрішнього ринку та нарощувати обсяги виробництва промислової продукції для виходу на зовнішні ринки [5].

Тож, за підтримки держави пріоритетами розвитку східних регіонів України у 1920–1930-х роках залишився розвиток важкої

та добувної промисловості, а поглибленню структурних деформацій сприяло спрямування в базові галузі державних інвестицій, обсяг яких становив близько 90% усіх загальносоюзних капіталовкладень у промисловість [6, с.135].

Державна політика першої половини ХХ ст. обумовила зміцнення в східних регіонах України потужної індустріальної бази, яка за рівнем розвитку галузей важкої промисловості вивела Україну на рівень економічно розвинутих країн світу. Проте одночасно ця політика посилювала диспропорції відтворення шляхом форсованого розвитку традиційних індустріальних галузей Донбасу та Придніпров'я, спираючись на галузевих монополістів, що поглиблювало ступінь деформації структури економіки регіону.

Згодом віддача індустріальних чинників економічного зростання почала знижуватись. Необхідність вирішення проблем підвищення конкурентоспроможності, що ґрунтувалась на засадах індустріальної моделі, виникла в світовій економіці у 50-ті роки ХХ ст. У той період індустріальна економіка в розвинутих країнах почала втрачати свої домінуючі позиції, що супроводжувалося перенакопиченням основного й людського капіталів, особливо явно – у базових галузях промисловості. Трохи пізніше, в середині 70-х років ХХ ст., унаслідок визнання вичерпаності та невідновлюваності ресурсів індустріального розвитку в наукову та практичну сферу увійшов термін «старопромисловий регіон», під яким розуміють промислово розвинену в минулому територію, яка опинилася в занепаді під тиском стійких кон'юнктурних факторів ринку. Подолання структурних диспропорцій, характерних для старопромислових регіонів, у країнах Західної Європи здійснюється на засадах підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу. Загальними тенденціями структурних змін в економіці старопромислових регіонів у світовій практиці стало суттєве скорочення частки продукції видобувних галузей у ВВП при одночасному зростанні частки переробних галузей промисловості (у т.ч. хімічної промисловості та машинобудування), основу розвитку яких становили високі технології, та переорієнтація промислової діяльності на нові, перспективні індустрії.

Незважаючи на те, що практичне вирішення завдань структурної перебудови економіки старопромислових регіонів у

промислово розвинутих країнах було проведено ще у 80-х роках ХХ ст., в Україні її розв'язання тривалий час не здійснювалось. Нехтування проблемами структурних суперечностей вітчизняних старопромислових регіонів було обумовлено можливістю успішної екстенсивної експлуатації базових галузей і ресурсного потенціалу промислово розвинутих територій за рахунок компенсації низької продуктивності праці в цих галузях дешевими енергоресурсами, сировиною, працею та невисокими екологічними вимогами до промислової діяльності.

Не вирішується проблема регіональних структурних деформацій Сходу України й сьогодні. Фактично діюча Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020 р., яка формально розроблена з урахуванням європейських пріоритетів щодо здійснення регіональної політики, в практичному ключі не визначає чітких вимог щодо структурної перебудови економіки старопромислових регіонів. Невизначена стратегічна позиція стосовно моделі подальшого розвитку старопромислових регіонів зумовлює високий ризик подальшої експлуатації застарілих економічних структур цих регіонів за рахунок концентрації зусиль на сприянні модернізації та технічному переоснащенню підприємств металургійного, машинобудівного, енергетичного й хімічного комплексів.

Висновки. Таким чином, при аналізі історико-економічних чинників розвитку старопромислових регіонів України встановлено, що:

– економічний розвиток регіонів Сходу України відбувався на основі поєднання в цих регіонах ресурсів, необхідних та важливих для започаткування промислової діяльності: географічного положення, природно-ресурсного потенціалу, дешевої робочої сили, значних можливостей розвитку транспортної інфраструктури;

– розвиток східних регіонів України на промисловій основі є взаємообумовленим та взаємодоповнюючим, що диктує необхідність комплексного вирішення проблем структурної перебудови їх господарства на сучасному етапі економічного розвитку;

– економічний розвиток старопромислових регіонів України спирався на світовий досвід, загальні тенденції економічного розвитку, сформовані на засадах промислової революції, та на конкурентні переваги індустріального суспільства;

- індустріальний потенціал, сформований у кінці XIX – на початку XX ст., заклав засади майбутнього промислового розвитку східних регіонів України з визначенням та закріпленням регіональної спеціалізації, збереженої донині;
- державна політика щодо східних регіонів України, починаючи кінця XIX ст., обумовила формування та зміцнення в східних регіонах України потужної індустріальної бази;
- значний вплив на становлення та розвиток промисловості Сходу України мав іноземний капітал, який на межі XIX–XX ст. слугував чинником інноваційного промислового розвитку регіонів Сходу України на засадах техніко-технологічних та організаційних змін у провідних галузях економіки;
- промислово розвинуті регіони перетворилися на старопромислові в період зниження віддачі індустріальних чинників економічного зростання, що було обумовлено деформацією їх економічної структури, зокрема гіпертрофованим розвитком галузей важкої промисловості та критичною низькою часткою інших галузей і виробництв;
- сучасний розвиток старопромислових регіонів України не відповідає світовим тенденціям розвитку та сучасна державна регіональна, промислова, структурна політика по відношенню до старопромислових регіонів не забезпечує структурну перебудову економіки цих регіонів на засадах моделі постіндустріального синтезу.

1. Подов В.И. Открытие Донбасса. Исторический очерк. Документы / В.И. Подов. – Луганский фонд культуры, Луганское областное отделение, Луганск, 1991. – 118 с.
2. Довжук І.В. Іноземні інвестиції в промисловість Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.) / І.В. Довжук // Наукові праці НАУКМА. (Миколаївська філія), 2001. – Т. XX : Іст. науки. – С. 34–40.
3. Довжук І.В. Індустріальний розвиток Донбасу та Придніпров'я наприкінці XIX століття / І.В. Довжук // Бористен. – 2000. – № 2 (104). – С. 2–4.
4. Фурман С.С. Вплив іноземного капіталу на модернізацію вітчизняної економіки в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія народного господарства та економічної думки України (Збірник наукових праць). – Київ, 2008. – Вип. 41. – С. 124–136.

5. Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис / С.В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 120 с.
6. Михненко А. Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. / Михненко А. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2000. – № 5. – С. 128–141.

Транслітерований список джерел

1. Podov V.I. Otkrytie Dobassa. Istoricheskiy ocherk. Dokumenty / V.I. Podov. – Luganskiy fond kul'tury, Luganskoe oblastnoe otdelenie, Lugansk, 1991. – 118 s. [in Russian]
2. Dovzhuk I.V. Inozemni investytsii v promyslovist' Naddnyprians'koi Ukrainy (druha polovyna XIX st.) / I.V. Dovzhuk // Naukovi pratsi NaUKMA. (Mykolaivs'ka filii), 2001. – T. XX: Ist. nauky. – S. 34–40. [in Ukrainian]
3. Dovzhuk I.V. Industrial'nyi rozvytok Donbasu ta Prydniprov'ia naprykintsi XIX stolittia / I.V. Dovzhuk // Borysten. – 2000. – № 2 (104). – S. 2–4. [in Ukrainian]
4. Furman S.S. Vplyv inozemnoho kapitalu na modernizatsiiu vitchyznianoї ekonomiky v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. // Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy (Zbirnyk naukovykh prats'). – Kyiv, 2008. – Vyp. 41.– S. 124–136. [in Ukrainian]
5. Kul'chyts'kyi S.V. Radyans'ka industrializatsiia na Donbasi: 1926–1938. Naukovo-populiarnyi narys / S.V. Kul'chyts'kyi. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – 120 s. [in Ukrainian]
6. Mykhnenko A. Rozvytok vazhkoї promyslovosti ta sil's'koho hospodarstva Donbasu u 20-kh rr. / Mykhnenko A. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – 2000. – № 5. – S. 128–141. [in Ukrainian]

Одержано 27.10.2016 р.